

Л. Д. Строчень

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ОБОРОННИХ СПОРУД НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ

У статті розглядаються дослідження оборонних споруд на території Тернопільської області, починаючи з XVIII ст.

Ключові слова: городище, культура Гава-Голігради, ранньозалізний вік, давньоруський час, висоцька культура, замок.

Особливості природної топографії Подільської височини, порізаної численними притоками Дністра та Південного Бугу, річища яких лежать в глибоких долинах і мають безліч вигинів та закрутів, утворюючи численні миси, підняті на десятки метрів над заплавами річок, виявили суттєвий вплив на фортифікацію [Пламеницька, 1994]. Сучасна Тернопільська область займає західну частину Подільської височини, що в сукупності з особливостями історичного розвитку регіону пояснює наявність тут оборонних споруд всіх етапів фортифікаційного будівництва, характерних для Східної Європи.

Найранніші оборонні споруди на території області — це городища ранньозалізного віку, сконцентровані здебільшого у південній частині області (Лисичники Заліщицького, Кривче Борщівського, ТUTORів (Федорівка) Гусятинського р-нів). Всі городища — мисового типу, розташовані на берегах річок Стрипа та Дністер вздовж важливих сухопутних і водних шляхів, датуються фракійським гальштатом (голіградська група). Носіями висоцької культури у IX—VIII ст. до н. е. були збудовані перші оборонні споруди, зокрема 3-й та 4-й вали на городищі Теробовля I «Замкова гора» [Ягодина, 2004]. Ранньозалізним віком датується городище біля с. Лошнів Теробовлянського

р-ну, хоча дискусійним залишається питання його культурної приналежності [Льчишин, 2012, с. 207; Завітій, 2011]. Культурний шар ранньозалізного віку виявлено на валах давньоруських городищ — святилищ Богіт (головний і два поперечних) та Звенигород (перший і другий) в середній течії Збруча, що не виключає їх будівництва у цей час з пізнішим використанням у давньоруські часи [Русанова, Тимошук, 1993, с. 33, 38].

До пам'яток оборонного типу ранньозалізного віку після досліджень М.П. Кучери віднесено «Траянові» вали, а точніше ділянки валів, залишені племенами фракійського гальштату (голіградська група). На території Тернопільщини вони тягнуться вздовж правого берега Збруча до Дністра, біля сіл Гермаківка, Залісся, Кудринці, Боришківці, Вигода Борщівського р-ну.

З ранньослов'янських городищ на території області відомо лише 2 (Кровінка Теробовлянського р-ну, Опрілівці Збараського р-ну), у VIII—IX ст. їхня кількість збільшується до шести. Розташовані городища на високих природно захищених пагорбах, підсилені по периметру кільцевим валом та додатковими валом із напольної сторони. Разом з городищами синхронно існували поселення та могильники.

З давньоруських часів відомо 96 городищ. У волинській частині вони переважно займають останці, вершини окремих пагорбів Кременецьких гір. Серед них найважливішими є комплекс городищ Уніас, який відіграв роль адміністративно-господарського центру, городище Стіжок та городище на Замковій горі в Кременці.

Городища у південній частині області розташовані на високих, добре захищених

стрімкими ярами мисоподібних берегах рік, підсилені системою оборонних укріплень — ескарпів, валів з ровами. З напольної сторони до них примикали поселення-супутники або торгово-ремісничі посади. Навколо городищ розташовані поселення. Окремо виділяється городище-пристань біля с. Семенів (Зеленче), розташоване на високому березі Серету, яке входило до складу давньоруського міста Теревовлі [Тимошук, 1995, с. 233].

На території області знаходиться культовий комплекс давньоруських городищ-святилищ, які концентруються в середній течії Збруча в горах Медоборах (Богіт, Дзвенигород і Говда). Датовані X — серединою XIII ст. [Русанова, Тимошук, 1993, с. 37].

З часів Галицько-Волинського князівства про існування оборонних споруд на Поділлі літописи мовчать. Пояснення цьому знаходимо у працях історика Никандра Молчановського кінця XIX ст. На думку дослідника, Пониззя (Поділля) відіграло особливу роль по відношенню до Галичини і Волині, виконуючи функцію своєрідної «буферної» зони між руськими землями і кочовим степом. Галицько-Волинські князі з огляду на виключне стратегічне положення цього краю надали йому певну політичну самостійність [Молчановский, 1885, с. 101—102]. Відсутність у літописі даних про міста Пониззя, є свідченням певної незалежності цієї землі, яка не потрапляла в поле зору літописця поки не опинилася у сфері інтересів політичних кіл Галицько-Волинської Русі. З цього випливає, що Пониззя могло бути уфортифікованим настільки, наскільки цього вимагало його порубіжне положення [Планиницька, 1994].

Літопис, однак, залишив свідчення про оборонні споруди золотоординської доби у волинській частині області. У 1241 році монголо-татари, рухаючись на захід, не змогли оволодіти добре укріпленим, природно захищеним (на високій Замковій горі) Кременецьким замком: «...а коли Батий побачив, що Крем'янець і город Данилів неможливо взяти йому, то відійшов од них» [Літопис Руський, с. 398]. Але вже в 1259 році Бурундай, який вдруге привів війська на терени краю, наказав розібрати укріплені замки в Кременеці, Данилові, Стіжку (два останні в Шумському р-ні). Василько, брат Данила Галицького, був змушений виконати наказ Бурундая і «Крем'янець розметав», а «Лев (син Данила Галицького) розкидав [городи] Данилів і Стіжок» [Літопис Руський, 1989, с. 421]. Але вже в другій половині XIV ст. писемні джерела фіксують на Волині 6 городів (слова «городи», «твержа») використовували в джерелах XIV—XV ст. на означення оборонних поселень, а в XVI ст. використовується термін «замок»). Серед них Кременець, Стіжок, Данилів, Шумськ. Всі вони перераховані у відомому польсько-литовському договорі 1366 р.

[Довнар-Запольський, 1896, с. 3—4]. Джерела XV ст. вже згадують про городи Кременець, Збараж, Колоден, Вишнівець. Стіжок і Шумськ, очевидно втратили свій оборонний характер, а Данилів припинив своє існування [Собчук, 2006, с. 19].

На Волино-Подільському пограниччі у XIV ст. Дмитром Корибутом на місці давньоруського городища, літописного Збаража (сьогодні с. Старий Збараж Збараського р-ну), побудований замок, який у XV—XVI ст. став резиденцією князів Збараських і з огляду на місцезнаходження здійснював адміністративно-фіскально-сторожеві функції [Ягодинська, 2011, с. 96—100].

Починаючи з другої половини XVI ст. землі сучасної Тернопільщини адміністративно належали до Галицької землі Руського воеводства і були південно-східними окраїнами Речі Посполитої. Постійну загрозу на півдні становили Османська імперія і Кримське ханство. Через територію області проходили Чорний, Кучманський і Волоський татарські шляхи, якими здійснювались набіги на подільські і галицькі землі. З тих часів залишились замки в Тернополі, Бережанах, Чорткові, Підзамочку Бучацького р-ну тощо.

Дослідження оборонних споруд на території області, як і взагалі археологічних пам'яток, пройшло кілька етапів:

- кінець XVIII ст. — перша половина XIX ст. — період зацікавлення предметами минулої, їх колекціонування, формування музейних колекцій, спроба систематизації, публікація матеріалів;
- середина XIX ст. — 40-і рр. XX ст. — початок наукових досліджень;
- 50-і рр. XX ст. — кінець XX ст. — радянський період;
- кінець XX ст. — початок XXI ст. — українська доба.

Зацікавлення археологічними пам'ятками співпадає в часі з входженням західноукраїнських земель до складу Австрійської імперії після падіння Речі Посполитої. Відень у 70—80-х рр. XVIII ст. провів низку заходів, спрямованих на модернізацію суспільних відносин у державі. Наслідками цих реформ у Галичині стало зацікавлення проблемами національного відродження з боку української інтелігенції [Рудий, 2006, с. 157].

Зокрема, письменник Ян Ліппоман у своїй відозві просить людей задуматись над тим, чи варто обкрадати могили, гробниці, нищити стародавні культурні цінності і просить населення зрозуміти, що «...в такий спосіб ми обкрадаємо себе і назавжди знищуємо свою історію» [Lippoman, 1832, S. 8—12].

Початковий етап зацікавлення археологічними знахідками на території області підпадає під схему загальноприйнятої європейської періодизації і відповідно ділиться на археоло-

гію доби просвітництва, романтизму та позитивізму.

Археологія доби Просвітництва. Археологічні знахідки зосереджувались в приватних колекціях, зрідка в перших збірках публічного характеру, як наприклад, у створеному в 1805 р. Кременецькому ліцеї. Видатним представником доби просвітництва можна гідно назвати графа Яна Потоцького, який був піонером археології, видатним вченим та інтелектуалом. Я. Потоцький походив із гетьманської гілки цього магнатського роду, пов'язаного з Україною з XVI ст. Інтерес Потоцького до «скіфів і слов'ян викликаний тим, що Потоцькі посідали в цьому краї велетенські земельні володіння і «grand-seigneur» хотів пояснити собі та іншим ті зміни, які відбувалися тут протягом століть. Він проводив розкопки могил, збирав і видавав найдавніші мапи понтійського узбережжя, подавав короткі розповіді про праісторію тих губерній, в яких відшукував місцеперебування слов'ян та скіфів», — писав дослідник його життя, видатний славіст та спеціаліст в галузі історії культури, уродженець Тернополя А. Брюкнер [Bruckner, [b.r.w.], S. 159].

Я. Потоцький вперше звернув увагу на городища і пов'язував їх із діяльністю людей у давні часи. Останні свої праці, пов'язані зі студіями основ археології найдавніших часів, опублікував у Кременці незадовго до смерті [Лех, 2006, с. 19].

Романтична археологія є свого роду національною археологією, зверненою до передісторичних предків європейських народів, до їх героїчності, шляхетності. Початок доби пов'язується з появою у 1818 р. в журналі молодих літераторів із Кременця праці «O Slowianszczuzynie pred chrescijanstwem» Адама Чарноцького, відомого під псевдонімом Зоріан Доленга Ходаковський [Chodakowski, 1818; 1819, S. 17—48]. Після розгрому Наполеона автор переховувався на Волині, де проводив свої студії. Перебував він і на території Тернопільщини, зокрема в Кременці, Вишнівці, Лозах. Провів перші археологічні дослідження в пошуках слов'янських старожитностей.

Найважливіша подія в археологічному світі, яка торкається теренів області цієї доби, — це виявлення в 1848 р. у р. Збручбіля с. Городниця Гусятинського р-ну скульптури слов'янського бога — ідола Святовіда. Ідол, висотою 257 см і вагою понад півтони, переданий власником цих земель Мечиславом Потоцьким до музею Краківського наукового товариства.

Археологія доби позитивізму пов'язана з іменем Володимира Дідушицького, його багатою приватною колекцією старожитностей та створенням приватного Природничого музею ім. Дідушицьких у Львові. З території Тернопільщини походить окраса колекції Дідушицького — знаменитий Михалківський скарб (скарб ритуальних золотих речей раннього за-

лізного віку, вагою приблизно 7 кг, виявлений у 1878, 1896 рр. в розмивах ріки Нічлави біля с. Михалків Борщівського р-ну).

На середину XIX ст. припадають перші спроби систематизації накопичених знань про давні могильники та городища. М. Балінський та Т. Ліпінський у 1844 р. видали працю описового характеру про залишки давніх укріплень у Тереховлі, Завалові, Звенигородці [Balinski, Lipinski, 1844]. Прогресивна громадськість краю, скориставшись успішною виставкою старожитностей із Галичини під час виставки у Відні в 1873 р., звернулася безпосередньо до австрійського цісаря з письмовим проханням захистити від розорення історичну спадщину народу. У цьому ж році було проведено реформу консерваторської служби, змінено назву комісії на «цісарсько-королівську комісію для дослідження та охорони пам'яток», що відразу надало цій інституції більшої ваги. На державному рівні під загрозою накладання штрафу, арешту або фізичного покарання заборонено самовільно розкопувати історичні об'єкти та пам'ятні місця [Demetrykiewicz, 1886, S. 58].

Наукові дослідження теренів краю пов'язані з утворенням у 1876 р. у Львові Крайового Археологічного Товариства. Системні археологічні дослідження на галицькому Поділлі започаткував представник Віденської центральної комісії пошуків і збереження пам'яток старовини Антоні Кіркор, який провів численні археологічні розвідки на значній території від Збруча на сході до Стрипи на заході. У 1877 р. А. Кіркор відкрив і провів дослідження на давньоруському городищі в Пищатинцях Борщівського району (локалізоване в 1991 р. М. Сохацьким), у 1878 р. ним були проведені розвідки на городищі в Більче-Золотому Борщівського району. 1882 р. науковець досліджує гряду Медоборів, зокрема довкола місця знахідки Збруцького ідола. Були обстежені урочища Свята Гора, Куль-Баба, Звенигород, Скельки, Бабина Долина, Кругла Гірка, Соколиха, Замчисько, Богіт, Дівич Гора. У своїх працях дослідник аналізує городища Звенигород і Богіт, дає їм історичну інтерпретацію, намагається вловити різницю між збручанськими та дністровськими городищами [Kirkor, 1883, S. 53—56]. А. Кіркор розпочинає дослідження давньоруського городища в Старому Збаражі. На правому березі нижньої течії Збруча ним у 1878 р. обстежені «Траянові» вали, які тягнуться вздовж річки на 21 км, опубліковано їх короткий опис та схему розташування. При цьому висловлено припущення, що обстежені ділянки валів могли належати одному суцільному валу, знищеному часом. Це буде спростовано лише у 1990-х рр. М.П. Кучерою після детальних археологічних досліджень, коли з'ясується, що первісно суцільного валу не існувало, а оборонну лінію було створено окремими валами у поєднанні з природними перешко-

дами, передусім стрімким кам'янистим обривом правого корінного берега Збруча [Кучера, 1992, с. 46].

Цінними є дослідження проведені В. Демитрикевичем на Семенівському городищі в урочищі Замчисько (правий берег Серету), яке пов'язується з торгово-ремісничим посадом та річковою пристанню літописної Теревовлі. Обстеження цього городища проводилися експедиціями і в пізніші часи, але археологічних розкопок, крім Деметрикевича на ній ніхто не проводив [Миська, 2008, с. 276—277].

У 1892 р. у Тернополі виник історико-краєзнавчий науковий гурток, який досліджував історію і культуру Західного Поділля. 15 квітня 1913 р. офіційно відкрито «Музей Подільський». На час його відкриття у фондах налічувалось 10 тис. експонатів. Значну частину їх становила археологічна збірка.

На початку ХХ ст. на посаду окружного консерватора праісторичних пам'яток призначений талановитий дослідник Богдан Януш. Тісна співпраця з Подільським музеєм у Тернополі сприяла написанню ним у 1926 р. книжки «Минуле і сучасне Тернопільського воєводства». Це була перша публікація зведених археологічних матеріалів Поділля. Б. Янушем досліджувалось городище ранньозалізного віку і давньоруського часу в ур. Замчище біля с. Крутилів Гусятинського р-ну. Ним здійснено описи і поверхові дослідження «Траянових» валів у нижній течії Збруча [Janusz, 1918, S. 47—48].

У другій половині ХІХ ст. українська наукова еліта вийшла з ініціативою про створення громадської організації, яка б презентувала досягнення українців у науковій сфері. У 1873 р. було утворено Наукове Товариство ім. Т. Шевченка (НТШ), яке активно включається в роботу по дослідженню теренів краю. А з приїздом до Львова М. С. Грушевського, який очолив цю наукову інституцію, товариство перетворилося на малу українську академію наук зі своїм друкованим органом під промовистою назвою «Наукові записки НТШ». На Тернопільщині активно працювали члени НТШ: Олександр Цинкаловський, Юрій Полянський, Ярослав Пастернак.

Олександр Цинкаловський — важлива постать в історії дослідження археологічних пам'яток у волинській частині Тернопільщини. Українець за походженням, родом з Володимира-Волинського, закінчив Варшавський університет, спеціалізуючись на загальній і церковнослов'янській археології. Після закінчення працював як архівіст у НТШ, збираючи для музею знахідки з Волині. У 1930-х рр. О. Цинкаловський обстежив велику кількість пам'яток, зокрема давньоруське городище Уніас. Матеріали увійшли в книгу «Матеріали вивчення Волині і Волинського Полісся» [Гаврилюк, 2003, с. 59].

У 1925 р. Юрій Полянський провів дослідження городища княжого періоду в присілку Миколаївка на Заліщанщині [Полянський, 1928, с. 23]. Завідуючий музею НТШ Ярослав Пастернак здійснив перші дослідження Теревовлянського замку [Пастернак, 1961, с. 561]. У той же час польський архітектор Б. Іверкен провів широкі наукові дослідження оборонної споруди пізнього середньовіччя — Язлівецького замку. У 1967 р. у Варшаві вийшла його монографія «Замок Язловецький» із докладним аналітичним матеріалом, визначеними етапами будівництва та порівняльним аналізом у контексті історії регіону та Європи [Guerguin, 1967, S. 152]. Це дослідження є прикладом ґрунтовної історико-архітектурної монографії з середньовічної фортифікації [Пламеницька, 1994].

Під час Другої світової війни про дослідження пам'яток на території України не йдеться, але показовим є факт, що Тернопільський музей працював і приймав відвідувачів. Завдяки подвижництву завідувачки музею С. Садовської, музейні колекції, у тому числі й археологічна, були врятовані від грабунку в 1943 р. і під час бомбардувань у 1944 р. [Гайдукевич, 2003, с. 25].

Починаючи з 1950-х рр., на території області над дослідженням оборонних споруд працювали представники різних археологічних шкіл, зокрема львівської, ленінградської, київської, московської.

Львівська археологічна школа в повоєнний період була представлена двома інституціями — Львівським відділенням Інституту археології АН УРСР та Львівським історичним музеєм. У 1949 р. Верхньодністрянська експедиція під керівництвом О.О. Ратича провела дослідження на давньоруських городищах, розміщених поблизу Дністра, зокрема на городищах в Заліссі, Корощі, Стінці [Ратич, 1955, с. 158—164]. У 1956 р. Тернопільська археологічна експедиція Львівського історичного музею під керівництвом І.К. Свешнікова здійснила розвідки вздовж середньої течії Серету. Експедицією були обстежені городища в селах Федорівка (сьогодні Гусятинський р-н), Більче-Золоте (Борщівський р-н) [Свешніков, 1959, с. 3—29]. У рамках дослідження військового зодчества західноруських земель Х—ХІV ст. ленінградський археолог П.О. Раппопорт у 1963 р. вивчав оборонні укріплення на території області. Він, зокрема, приділив значну увагу дослідженню городищ у Зеленче і Семенові. Дослідник виділив на великому городищі (між Серетом та Гнізною) дві частини, вважаючи, що це дитинець та посад давнього міста [Миська, 2005, с. 306]. Експедиція під його керівництвом провела дослідження на городищах в селах Городище, Капустинці, Мушкатівка [Раппопорт, 1963/15, с. 11—18]. П.О. Раппопорт обстежив також Замкову гору в Кременці,

після чого зробив висновок, що перші кам'яні укріплення тут були збудовані у другій половині XIII—XIV ст. [Раппопорт, 1967].

У другій половині 1960-х рр. активізуються археологічні дослідження Тернопільського краєзнавчого музею. Це пов'язано з ім'ям Ігоря Петровича Герети. У 1975 р. І.П. Герета провів значні дослідження на півдні області в Борщівському, Чортківському, Бучацькому районах.

У 1970—1990-х рр. до археологічних досліджень музею долучились О. Ситник, М. Левчук, Б. Строць, М. Ягодинська та О. Гаврилюк. Відкрито чимало нових городищ ранньозалізного віку та давньоруського часу. Завідувач Заліщицького відділення Тернопільського краєзнавчого музею В. Олійник у 1990-х роках провів дослідження на території Заліщицького та Чортківського районів. Зокрема, ним досліджено городище поблизу с. Синьків Заліщицького р-ну [Малеєв, 1998, с. 16—19; Олійник, 1998, с. 31—33]. Тоді ж активно долучається до дослідження археологічна експедиція Борщівського відділу Тернопільського краєзнавчого музею на чолі з М. Сохацьким. Було виявлено, локалізовано, обстежено значну кількість городищ ранньозалізного віку, давньоруського часу, середньовічних замків на території Борщівського району [Сохацький, 1993, с. 10—22; Сохацький, 1994, с. 4—15].

У 1970—1980-х рр. працювала Тернопільська (пізніше Дністровська) археологічна експедиція Київського державного університету під керівництвом Ю.М. Малеєва. Головною темою зацікавлень дослідника стали пам'ятки ранньозалізничного часу, зокрема городища культури Гава-Голігради. Експедиція сконцентрувала свою діяльність на півдні Тернопільської області в Борщівському та Заліщицькому районах. Досліджено городища Лисичники та Кривче.

У 1970—1980-х рр. київський археолог М.П. Кучера провів дослідження «Траянових» (Змієвих) валів на Борщівщині. Зокрема, він відмовився від загальноприйнятої версії про зв'язок валів із правлінням римського імператора Траяна (98—117 рр.). Здійснивши розрізи валів та проаналізувавши культурні шари, довів, що городища датуються ранньозалізничним віком (культура Гава-Голігради). Дав свою інтерпретацію назви «Траянових» валів — «троян» в перекладі з молдавської та румунської — кучугура, насип, вал. М.П. Кучера здійснив також дослідження давньоруських городищ поблизу с. Мушкатівка [Кучера, 1979, с. 70] та с. Устя [Кучера, Горишний, 1983, с. 97].

Починаючи з 1984 р., на території Західного Поділля активні дослідження здійснювала Прикарпатська експедиція Інституту археології АН СРСР під керівництвом І.П. Русанової та Б.О. Тимощука. У коло зацікавлень дослідників потрапили язичницькі городища-святили-

ща X—XIII ст. на Збручі. У ході робіт виявлено залишки культових, житлових та оборонних споруд X—XIII ст. У 1984 р. експедиція провела дослідження на Замковій горі в Тереховлі. Також було оглянуто городище в с. Семенів [Русанова, 1988, с. 341—342].

У 1986—1988 рр. дослідження в Тереховлі продовжив Б.О. Тимошук спільно з М.О. Ягодинською (начальник Давньоруської археологічної експедиції Тернопільського краєзнавчого музею). Роботи проводились на городищі та поселенні на Замковій горі. Протягом другої половини 1980-х рр. експедиціями під керівництвом І.П. Русанової, Б.О. Тимощука та М.О. Ягодинської обстежені городища-святилища в ур. Богіт біля с. Городниці, в ур. Звенигород та ур. Говда біля с. Крутилів Гусятинського р-ну [Ягодинська, 1994, с. 54—56].

У 1988 р. архітектурно-археологічний загін Звенигородської експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР під керівництвом В. Черноуса проводив розвідки в Тереховлі та смт. Микулинці з метою з'ясування умов залягання культурного шару давньоруського часу. Внаслідок цієї роботи з'ясовано, що замок кінця XVI ст. в Микулинцях збудовано на місці городища XI—XIII ст. [Черноус, 1991, с. 101].

На городищі Уніас біля с. Антонівці Шумського р-ну проводив дослідження О.М. Гаврилюк [Гаврилюк, 1994, с. 101—109]. Вагомий внесок у дослідження давньоруських городищ Тернопільщини зробила М.О. Ягодинська. Нею проведено розкопки пам'яток у м. Тереховлі (Замкова Гора), с. Крутилів (Замчище), с. Старий Збараж (Замкова Гора, Бабина Гора), м. Шумську (Городище, Замчище) та здійснені численні розвідки на території області [Ягодинська, 1990, с. 68—69; 1991, с. 104—106; 1994, с. 137—145; Ягодинська, Виногородська, 2003, с. 299—302].

Перше десятиліття нинішнього століття характеризується активною роботою на теренах області Тернопільської обласної інспекції охорони пам'яток історії та культури, що утворилася в результаті реорганізації Тернопільського обласного краєзнавчого музею та структури Інституту археології НАН України — ДП ОАСУ «Подільська археологія». Ці організації, очолювані досвідченими археологами М.О. Ягодинською і Б.С. Строцьем, згуртували навколо себе молодих науковців. Це В. Ільчишин, О. Дерех, С. Грабовий, М. Бігус, М. Строць, А. Загородній, А. Чокан. В результаті розвідувальних робіт відкрито та обстежено 12 городищ. Проводились археологічні дослідження на території Тернопільського, Кременецького [Строць, 2008/149; 2008/150], Скалатського [Строць, 2010, с. 249—253], Тереховлянського [Могитич, Лагуш, 1997, с. 19—22; Ягодинська, Виногородська, 2003], Червоногородського [Ільчишин, 2010, с. 19—20] замків.

Південно-Тернопільською експедицією Заліщицького краєзнавчого музею під керівництвом В. Олійника в 2007 р. досліджувався замок XVII ст. у с. Новосілка Заліщицького р-ну [Олійник, 2010, с. 15].

З 2004 р. до досліджень пам'яток та оборонних споруд слов'янського часу і княжого періоду долучився львівський археолог Р. Миська. Він відкрив два городища та локалізував три поблизу с. Біла Чортківського р-ну, обстежив городище поблизу с. Нова Гута Монастирського р-ну, провів стаціонарні дослідження в Теревовлі [Миська, 2010, с. 211—219; 2010а, с. 313].

У цьому ж році проведено дослідження Збараського замку експедицією Інституту археології Львівського національного університету ім. І. Франка під керівництвом Н. Білас [Білас, 2007, с. 143—154]. Аспірантом Інституту Б. Завітієм здійснено розріз валів та частково досліджене городище ранньозалізного віку в с. Лошнів Теревовлянського р-ну [Завітій, 2009, с. 111—129]. Галицькою археологічною експедицією Інституту археології НАН України очолюваною М.А. Филипчуком у 2006 р. обстежено узбережжя ріки Золота Липа. Виявлено 4 давньоруських городища [Филипчук, 2006/94].

Кандидатом архітектури О. Пламеницькою за даними візуального обстеження та наявними архівними матеріалами простежено історію будівництва Сидорівського замку в Гусятинському р-ні. На її думку, датування замку першою половиною XVII ст. потребує істотного уточнення, оскільки він демонструє дуже архаїчні розпланувальні способи організації оборони, зокрема наріжники з вежами, що тяжіють до типу давнього ядра замку XIV ст. у Язлівці [Пламеницька, 2007, с. 44—45].

Співробітник Бережанського державного заповідника В. Парацій протягом 2000—2007 рр. на основі візуального обстеження та матеріалів місцевих інвентарів здійснив науковий огляд 14 пізньосередньовічних замків у басейні річки Золота Липа. Їх топографічна прив'язка та ситуаційний аналіз є підґрунтям для подальших археологічних досліджень [Парацій, 2007, с. 37—38].

Отже, початковим етапом вивчення оборонних споруд на території області можна вважати кінець XVIII — першу половину XIX ст. — період колекціонування старожитностей, що походили в більшості з городищ, формування музейних збірок, публікації каталогів старожитностей. Цей період став підосновою для подальших наукових досліджень. Професійні археологічні дослідження оборонних споруд у межах басейнів рік Стрипа, Серет та Збруч розпочалися в другій половині XIX ст. Більшість їх проходила у вигляді обстеження території. У міжвоєнний період до археологічних досліджень активно долучилися члени НТШ

(О. Цинкаловський, Ю. Полянський, Я. Пастернак).

У другій половині XX ст. на території області оборонні споруди вивчалися представниками різних археологічних шкіл: львівської (О.О. Ратич, І.К. Свешніков), київської (Ю.М. Малеев, М.П. Кучера), ленінградської (П.О. Раппопорт), московської (Б.О. Тимошук, І.П. Русанова). З другої половини XX ст. до них долучається Тернопільський обласний краєзнавчий музей та його відділи — Борщівський і Заліщицький. Більшість досліджень мали розвідковий характер, зрідка проводились розкопки великими площами. До найбільш досліджених пам'яток належать комплекс городищ-святилищ на р. Збруч та городища і замок в Теревовлі (І.П. Русанова, Б.О. Тимошук, М.О. Ягодинська).

Початок XXI ст. характеризується активізацією наукових досліджень оборонних споруд структурами Інституту археології НАН України а також активною роботою по виявленню пам'яток, їх локалізації, інвентаризації Тернопільською обласною інспекцією охорони пам'яток історії та культури. До них долучаються Інститут археології Львівського національного університету ім. І. Франка (М. Филипчук, Н. Білас, Р. Миська, Б. Завітій), Львівський інститут «Укрзахідпроектреставрація» (Р. Могилич, З. Лагуш). Починаючи з 2000 р., активно досліджуються оборонні споруди пізнього середньовіччя. Археологічними дослідженнями охоплено замки в Теревовлі, Збаражі, Старому Збаражі, Кременці, Тернополі, Скалаті, Ниркові Заліщицького району.

Більше ста років тривають дослідження оборонних споруд різних історичних періодів на території області. Але відсутність плановості в дослідженнях, хаотичність та фрагментарність у поєднанні з руйнацією пам'яток оборонного типу, що здійснюється під впливом як природного, так і антропогенного факторів, не дозволяє назвати цей стан задовільним. Потрібні реальні державні програми та подальші ґрунтовні дослідження.

Білас Н. Оборонні споруди Збараського замку за результатами археологічних досліджень // Вісн. ін-ту ареол. — 2007. — Вип. 2. — С. 143—154.

Гаврилюк О.М. Дослідження давньоруського археологічного комплексу поблизу с. Антонівці на Тернопільщині // Джерела. — 1994. — Вип. 1. — С. 101—109.

Гаврилюк О.М. Давньоруське городище Уніас IX—XIII ст. // Наук. зап. Тернопіль. обл. краєзнав. музею. — 2003. — № 3. — С. 50—59.

Гайдукевич Я. Стефанія Садовська // Наук. зап. Тернопіль. обл. краєзнав. музею. — 2003. — № 3. — С. 14—29.

Довнар-Запольський М.В. Из истории литовско-польской борьбы за Вольны: договоры 1366 г. // Университетские известия. — 1896. — № 8. — С. 1—13.

Завітій Б.І. Дослідження лошнівського городища ранньозалізного віку та його околиць у 2008 р. //

- Вісн. ін-ту археол. — 2009. — Вип. 4. — С. 111—129.
- Завітій Б.І.* Городища ранньозалізного віку у верхньому і середньому Подністер'ї // Вісн. ін-ту археол. — 2011. — Вип. 6. — С. 5—7.
- Льчишин В.* Про результати дослідження багатопарового поселення Нирків II урочище Червоне Заліщицького району на Тернопільщині у 2009 році // Гомін віків. — 2010. — Вип. 1. — С. 19—20.
- Льчишин В.* До питання про культурну атрибуцію шару ранньозалізного віку на городищі Тербовля I // Волино-Подільські археологічні студії. — 2012. — Вип. III. — С. 206—211.
- Кучера М.П.* Дослідження городищ на Волині та Поділлі // Археологія. — 1979. — № 29. — С. 62—72.
- Кучера М.П., Горишний П.А.* Раскопки городища XII—XIII вв. у с. Старая Ушица // Археологические памятники Среднего Поднестровья. — К., 1983. — С. 62—97.
- Кучера М.П.* «Траянові» вали Середнього Подністров'я // Археологія — № 4. — 1992. — С. 43—54.
- Лех Я.* З історії польсько-українських зв'язків в археології (кінець XVIII ст. — 1939 р.) // Археол. дослідж. Львівсь. ун-ту. — 2006. — Вип. 9. — С. 17—53.
- Літопис Руський.* — К., 1989.
- Малєєв Ю.М.* Богатирська застава на Дністрі // Галич та Галицька земля в державотворчих процесах України: Матеріали Міжнар. ювілейної наук. конф. — Івано-Франківськ; Галич, 1998. — С. 16—19.
- Миська Р.* Історія дослідження пам'яток княжого періоду в межиріччі Стрипи і Збруча // Археол. дослідж. Львівсь. ун-ту. — 2005. — Вип. 8. — С. 303—310.
- Миська Р.* Дослідження А. Кіркора та В. Демитрикевича в околицях Тербовлі // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. — 2008. — Т. 2 (26). — С. 270—279.
- Миська Р.* Літописний Тербовль у світлі археологічних джерел // МДАПВ. — 2010. — Вип. 14. — С. 313—323.
- Миська Р.Г., Погоральський Я.В.* Дослідження городищ поблизу с. Біле на Чортківщині // Археологія Правобережної України. — К., 2010а. — С. 211—219 (АДІУ. — Вип. 2).
- Могитич Р., Лагуш З.* Архітектурно-археологічні дослідження м. Тербовлі Тернопільської області // Вісн. Ін-ту «Укрзахідпроектреставрація». — 1997. — Ч. 6. — С. 19—22.
- Молчановський Н.* Очерк известий о Подольской земле до 1434 года. (преимущественно по летописям). — К., 1885.
- Олійник В.* Дослідження давньоруських пам'яток на півдні Тернопільщини // Галич та Галицька земля в державотворчих процесах України. — Івано-Франківськ, 1998. — С. 31—33.
- Олійник В.* Дослідження Південно-Тернопільської археологічної експедиції // Гомін віків. — 2010. — Вип. 1. — С. 5—18.
- Парацій В.* Пізньосередньовічні замчища в басейні річки Золота Липа // Галицька брама. — 2007. — № 5—6. — С. 37—38.
- Пастернак Я.* Археологія України. — Торонто, 1961.
- Пламєницька О.* Початок мурованого оборонного будівництва на Поділлі // Архітектурна спадщина України. — 1994. — Вип. 1. — С. 39—57.
- Пламєницька О.* Сидорівський замок XVI—XVIII ст. // Галицька брама. — 2007. — № 5—6. — С. 44—45.
- Полянський Ю.* Нові археологічні знахідки з Галичини // ЗНТШ. — 1928. — Т. 149. — С. 9—30.
- Раппопорт П.* Отчет о работе отряда по изучению крепостей в 1963 году // НА ИА НАН Украины. — 1963/15.
- Раппопорт П.* Военное зодчество западнорусских земель X—XIV вв. — Л., 1967 (МИА. — № 140).
- Ратич О.О.* Археологічні розвідки на верхньому Дністрі в 1949 р. // АП УРСР. — 1955. — Т. V. — С. 158—164.
- Рудий В.* Галицька земля XI — середини XIV ст. в українській історіографії // Археол. дослідж. Львівсь. ун-ту. — 2006. — Вип. 9. — С. 157—178.
- Русанова И.П.* Отчет о работе Прикарпатской экспедиции ИА АН СССР в 1984 году // НА ИА НАН Украины. — 1984/97.
- Русанова И.П., Тимощук Б.А.* Языческие святилища древних славян. — М., 1993.
- Свешніков І.К.* Археологічні роботи Львівського історичного музею в 1952—1957 рр. // Археологічні роботи музею в 1952—1957 рр. — Львів, 1959. — С. 3—29.
- Собчук В.* Мережа оборонних споруд Південної Волині (середина XIV — перша половина XVII ст.) // Середньовічні і ранньомодерні оборонні споруди Волині. — Кременець, 2006. — С. 17—56.
- Сохацький М.* Археологічні роботи Борщівського краєзнавчого музею в 1991—1993 рр. // Літопис Борщівщини. — 1993. — Вип. III. — С. 10—22.
- Сохацький М.* Оборонні замки на Борщівщині (сучасний стан збереження та перспективи досліджень) // Літопис Борщівщини. — 1994. — Вип. 1. — С. 4—15.
- Строєць Б.С.* Звіт про пам'ятникоохоронні дослідження (шурфування) в історичних частинах міст Тернопільської обл. та розвідки на території Тернопільської обл. у 2008 р. // НА ИА НАН Украины. — 2008/149.
- Строєць Б.С.* Звіт про пам'ятникоохоронні дослідження в історичній частині м. Тернопіль по вул. Й. Сліпого та вул. Д. Січинського, 6 Тернопільської обл. у 2008 р. // НА ИА НАН Украины. — 2008/150.
- Строєць Л.Д.* Археологічні дослідження Скалатського замку у 2008 році // Археологія Правобережної України. — К., 2010. — С. 249—253 (АДІУ. — Вип. 2).
- Тимощук Б.А.* Исследования в Тербовле // АО 1986 г. — М., 1988. — С. 341—342.
- Тимощук Б.А.* Восточные славяне: от общины к городам. — М., 1995.
- Филипчук М.А.* Звіт про проведення обстежень археологічних пам'яток на узбережжі р. Золота Липа (Перемишлянський р-н Львівської обл.; Бережанський, Підгаєцький та Монастирський р-ни Тернопільської обл.) у 2006 р. // НА ИА НАН Украины. — 2006/94.
- Чорноус В.О.* Розвідкові роботи у Тербовлі та Микунинцях Тернопільської області // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. — Львів, 1991. — С. 101—102.
- Ягодінська М.О.* Поганські святилища на Збручі // Тези доп. і повідом. 1 Тернопільсь. обл. наук. іст.-краєзнав. конф. — Тернопіль, 1990. — С. 68—69.
- Ягодінська М.О.* Археологічні дослідження давньоруських пам'яток на Західному Поділлі // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. — Львів, 1991. — С. 104—106.
- Ягодінська М.О.* Археологічні дослідження давньоруського святилища XII—XIII ст. у Західному Поділлі // Населення Прутсько-Дністровського межиріччя

та суміжних територій в другій половині I — на початку II тис. н. е.: Тези доп. міжнар. іст.-археол. семінару (22—24 вересня 1994 р., Чернівці). — Чернівці, 1994. — С. 54—56.

Ягодинська М.О. Слов'янський могильник Старого Збаража // Джерело. — Тернопіль, 1994. — № 1. — С. 137—145.

Ягодинська М.О. Звіт про результати досліджень городищ біля м. Теремовля та м. Шумськ у 2004 році // Архів Тернопіль. обл. інспекції охорони пам'яток історії та культури

Ягодинська М.О. Збараські оборонні споруди (за матеріалами археологічних досліджень біля с. Старий Збараж) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — 2011. — Вип. 20, ч. I. — С. 96—100.

Ягодинська М.О., Виногородська Л.І. Археологічні дослідження в м. Теремовлі Тернопільської обл. та його околиці в 2002 р. // АВУ 2001—2002 рр. — 2003. — С. 299—302.

Balinski M., Lipinski T. Starozyta polska pod wzgadem historycznym, geograficznym i statystycznym opisana. — Warszawa, 1844.

Bruckner A. Literatura polska: początki, rozwój, czasy ostatnie. Warszawa. — [b. r. w.].

Chodakowski Dołęga Z. O Sławiańszczyźnie przed chrześcijaństwem // Ćwiczenia naukowe. Oddział Literatury. — Krzemieniec, 1818. — Т. II, Nr. 5. — S. 3—27.

Demetrykiewicz W. Konserwatorstwo dla zabytków archeologicznych. — Kraków, 1886.

Guerguin B. Zamek Jazlowiecki. — Warszawa, 1967.

Janusz B. Zabytki przedhistoryczne Galicji wschodniej. — Lwow, 1918.

Kirkor A.H. Sprawozdanie i wykaz zabytków złożonych w Akademii Umiejętności z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w r. 1882 // ZWAK. — 1883. — S. 53—56.

Lippoman I. Zastanowienie się nad mogilami, pustemi siedliskami, zamczyskami, okopami, zmiłowami wami. — Wilno, 1832.

Л. Д. Строць

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ОБОРОНИТЕЛЬНЫХ СООРУЖЕНИЙ НА ТЕРРИТОРИИ ТЕРНОПОЛЬСКОЙ ОБЛАСТИ

Статья знакомит с археологическими исследованиями оборонительных сооружений на территории Тернопольской области в контексте изучения археологических памятников региона. Выделено четыре этапа археологических исследований оборонительных сооружений на территории области: конец XVIII — первая половина XIX в.; середина XIX в. — 1940-е гг.; 1950-е гг. — конец XX в.; конец XX — начало XXI в. Охарактеризована деятельность археологических экспедиций и роль Тернопольского краеведческого музея в археологическом исследовании края.

L. D. Strotsen

ARCHAEOLOGICAL EXCAVATION OF DEFENCE WORKS IN TERNOPIL REGION

The article acquaints with archaeological excavation of defence works of Ternopil region. Four stages of archaeological researching of defence works in the territory of the region were chosen: the end of the XVIII century — first half of XIX, the middle of the XIX century — 40th of XX c., 50th years of XX c. — the end of XX c., the end of XX c. — the beginning of XXI century. The job of archaeological expedition and role of Ternopil regional museum in the investigation of the region are characterized.